

MAŁGORZATA KIWIOR-FILO

Uniwersytet Jagielloński

„Per una nuova democrazia” – krytyka faszyzmu w myśli politycznej Giovanniego Amendoli

Moim celem w tym artykule jest przybliżenie myśli politycznej znanego włoskiego liberalnego polityka, publicysty, dziennikarza, jednego z czołowych krytyków faszystowskiego reżimu, Giovanniego Amendoli, który miał odwagę, na forum parlamentu zdominowanym przez faszystów, bronić legalizmu i demokratycznych zasad funkcjonowania państwa, stając w 1924 r. na czele tzw. opozycji awenturyńskiej¹. Jego życie w sposób tragiczny spletało się z dziejami Italii, a za swe nieprzejednane stanowisko wobec faszyzmu zapłacił najwyższą cenę, stając się kolejną ofiarą reżimu Mussoliniego. Refleksja polityczna Amendoli, a zwłaszcza jego oryginalna interpretacja faszyzmu, działalność publiczna na rzecz „nowej demokracji”, zdolnej stawić czoła faszystowskiemu reżimowi, z pewnością zasługują na uwagę.

„Anima nera” antyfaszystowskiej opozycji

Urodzony 15 kwietnia 1882 r. Giovanni Amendola, związany z Neapolem i włoskim Południem, od wczesnych lat szkolnych wykazywał zainteresowania filozoficzne. Pasjonował się myślą niemiecką, a w sposób szczególnie filozofią

¹ *Dizionario biografico degli italiani*, t. 57, Roma 1993, s. 488–500; *Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico*, red. A. De Bernardi, S. Guaracino, Milano 1998, s. 761–765. Wśród opracowań biograficznych i interpretacyjnych na uwagę zasługuje zwłaszcza publikacja żony G. Amendoli (pochodzącej z Litwy Ewy Kühn, którą poznał w 1903 r.): E. Kühn Amendola, *Vita con Giovanni Amendola. Epistolario 1903–1926*, Firenze 1960, jak również G. Carocci, *Amendola nella crisi dello stato italiano: 1911–1925*, Milano 1956; M. Salvadori, *Giovanni Amendola*, Bologna 1975; S. Colarizi, *I democratici all'opposizione. Giovanni Amendola e l'Unione nazionale (1922–1926)*, Bologna 1973; A. Capone, *G. Amendola e la cultura italiana del novecento. Alle origini della nuova democrazia*, t. 1, Roma 1974.

Kanta, której tajniki zgłębiał w zaciszu Biblioteki Narodowej w Rzymie, a w roku 1906 w Lipsku. W latach 1909–1911 mieszkał we Florencji, gdzie objął stanowisko dyrektora Biblioteki Filozoficznej. Tam miał okazję obserwować konsolidację włoskiego nacjonalizmu, który wówczas nie był mu obojętny. Już wtedy znany był jako dociekliwy dziennikarz, którym pozostał do końca życia. Swe artykuły publikował na łamach wielu pism krajowych i zagranicznych, m.in.: „Leonardo” (1905–1906), „La Voce” (1908–1912), „L’Anima”, „Revue du Nord”, „Cultura Contemporanea” (1909–1913). W przededniu I wojny światowej rozpoczął współpracę z „Corriere della Sera”. Było to ważne doświadczenie w jego życiu, zbliżające go do działalności politycznej, którą podjął po zakończeniu wojny. Kandydując w wyborach 1919 r., z okręgu Salerno, regionu, skąd pochodziła jego rodzina, odniósł wyraźny sukces. Podobne rezultaty otrzymał w kolejnych wyborach 1921 i 1924 r., mimo że coraz wyraźniej dystansował się od bieżącej polityki, skupiając na krytyce reżimu faszystowskiego. W propagowaniu antyfaszystowskich wartości pomocny okazał się założony przez Amendolę wraz z G. Ciraoło i A. Torre, a finansowany przez hrabiego Fr. Matarazzo dziennik „Il Mondo”, którego pierwszy numer ukazał się 26 stycznia 1922 r. Na jego łamach została opublikowana większość artykułów Amendoli, jak również jego przemówień wygłaszanych w włoskim parlamencie. Często wręcz dziennik nazywano „organem Amendoli”, a środowisko skupione wokół czasopisma określano „światem Il Mondo”.

Zaangażowanie Amendoli w politykę zbliżyło go m.in. do takich polityków, jak F.S. Nitti czy L. Facta, oddaliło zaś od G. Giolittiego, którego ideały i sposób działania często krytykował. Zasiadając od 1919 r. we włoskim parlamencie, piastował ważne funkcje polityczne: wiceministra finansów (1920) oraz ministra kolonii (1922).

W obliczu konsolidacji reżimu Mussoliniego, Amendola miał odwagę bronić konstytucjonalizmu i demokratycznych zasad funkcjonowania państwa. Mussolini nazwał go „czarną duszą opozycji”, dostrzegając w nim nieustraszonego i jednego z najpoważniejszych krytyków reżimu. To właśnie Amendola, jako jeden z pierwszych wśród polityków, właściwie odczytał naturę faszyzmu, charakteryzując go jako zjawisko całkowicie nowe, ruch, który pod pretekstem stworzenia stabilnego państwa nie skrywał imperialnych zapędów ustanowienia „paternalistycznego absolutyzmu”². Stosunkowo wcześniej, bo już pół roku po „marszu na Rzym”, w artykule opublikowanym 12 maja 1923 r. na łamach „Il Mondo”, zatytułowanym *Maggioranza i Minoranza*, poświęconym nowemu systemowi wyborczemu we Włoszech, nie wahał się określić systemu faszystowskiego mianem totalitaryzmu³. Amendola przestrzegał, że faszyzm dokonał „capovolgimento acrobati-

² G. Amendola, *Per una nova democrazia*, [w:] *La libertà e i suoi limiti. Antologia del pensiero liberale da Filangieri a Bobbio*, red. C. Ocone, N. Urbinati, Bari 2006, s. 214; por. G. Amendola, *La crisi dello stato liberale*, red. Elio D’Auria, Roma 1974.

³ G. Amendola, *Maggioranza e minoranza*, [w:] *idem, La crisi dello stato liberale*, s. 344–348.

co” – akrobatycznego przewrotu w normalnych stosunkach pomiędzy państwem a społeczeństwem. To społeczeństwo bezwzględnie podporządkowane istniało dla państwa, a nie odwrotnie⁴. W ten sposób ustanowiony został „reżim komisaryczny”, obowiązujący w każdej dziedzinie życia i oparty na hierarchicznym podporządkowaniu: społeczeństwo – państwo – rząd – partia. Państwo faszystowskie, które miało przywrócić porządek – zdaniem Amendoli – stało się „niebezpiecznym więzieniem”, nie zaś jak zapowiadano „azylem ludzkości”⁵. Dlatego w opublikowanym na łamach „Il Mondo” 30 grudnia 1924 r. artykule pisał:

Italia przeżywa decydujący dla jej obywatelskiej dojrzałości moment. Świadomość narodu powstaje przeciwko haniebnej rzeczywistości, która opiera się na gwałcie i tchórzostwie niektórych. Wielu ludzi wiary, długo pozostających w uśpieniu, wreszcie przebudziło się, rozliczając najpierw samych siebie, a później innych, z przeszło dwóch lat faszystowskiej przygody, która doprowadziła państwo do kondycji, w jakiej się obecnie znalazło⁶.

To, co ją charakteryzowało, Amendola określił mianem kryzysu koncepcji państwa – „cynicznej, poniżająco utylitarnej i pseudomakiawelowskiej” pozbawionej „wszelkich praw moralnych i społecznych”⁷. Zdaniem Amendoli przyzwolenie faszystom na odejście od demokratycznych zasad życia społecznego, które okryło hańbą włoskie życie publiczne, było niczym wznoszenie „pomnika głupoty i niegodziwości”⁸. W wypowiedziach włoskiego parlamentarzysty wielokrotnie pojawiała się krytyka postawy „tolerowania” i „układania się” z faszyzmem. Jako liberalny demokrat dystansował się od tych, którzy w faszyzmie upatrywali „narodowego odrodzenia” czy też „tymczasowego ekstremizmu o charakterze nacjonalistycznym”. Nie szczędził ostrych słów wobec intelektualistów, próbujących porównywać faszyzm z drugim włoskim Risorgimento⁹, dzielając w tym względzie poglądy znanego filozofa Benedetto Crocego, którego Amendola zainspirował do napisania odpowiedzi na *Manifest intelektualistów faszystowskich* Giovanniego Gentilego, opublikowanej na łamach „Il Mondo” 1 maja 1925 r., jako wyraz sprzeciwu wobec wszelkich form upolityczniania kultury i jej standaryzacji¹⁰.

⁴ Por. A. Jannazzo, *Il liberalismo italiano del Novecento. Da Giolitti a Malagodi*, Soveria Mannelli 2003, s. 51.

⁵ G. Amendola, *Per una nova democrazia...*, s. 216.

⁶ G. Amendola, *La rivolta morale*, [w:] *L'Aventino contro il fascismo. Scritti politici (1924–1926)*, red. S. Visco, R. Ricciardi, Milano-Napoli 1976, s. 211.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 212.

⁹ W tradycji Risorgimento odnajdujemy protagonistów różnych nurtów dzisiejszej opozycji – twierdził Amendola – ale nie odnajdujemy żadnego protagonisty dzisiejszego faszyzmu, który jest jego prawdziwym przeciwieństwem (anti-Risorgimento). Zob. G. Amendola, *Tra le parole e le idee*, [w:] *idem, L'Aventino contro il fascismo...*, s. 73.

¹⁰ B. Croce, *La protesta contro il „Manifesto degli intellettuali fascisti”*, [w:] *Pagine sparse*, t. 2, Bari 1960, s. 487–491 oraz w: *Filosofia, Poesia, Storia. Pagine tratte di tutte le opere a cura dell'autore*, Milano-Napoli 1951, s. 1056–1060. Analizę dwóch manifestów przedstawił W. Ko-

Secessione dell'Aventino

30 maja i 6 czerwca 1924 r. na forum parlamentu dwaj deputowani, Giacomo Matteotti i Giovanni Amendola, obnażając prawdziwe oblicze faszyzmu, wystąpili przeciwko nieprawidłowościom i gwałtom zadawanym przez reżim Mussoliniego. Zdeterminowana postawa polityków, broniących legalizmu, spotkała się z dezaprobatą szefa rządu, niewahającego się przed zastosowaniem typowych dla reżimów totalitarnych metod „usuwania jednostek niewygodnych”.

10 czerwca 1924 r. sekretarz partii socjalistycznej Giacomo Matteotti został porwany przez faszystowską grupę, której przewodził znany florencki squadrysta Amerigo Dumini, a następnie brutalnie zamordowany¹¹. To tragiczne wydarzenie, wywołujące oburzenie nie tylko we Włoszech, zdemaskowało dyktatorskie zapędy Mussoliniego, rozwiewając nadzieje na przywrócenie demokratycznych zasad w państwie¹². Paradoksalnie jednak umocniło pozycję Mussoliniego, który poczuwając się do obowiązku ukarania winnych, zdołał po raz kolejny „uśpić” czujność opinii publicznej, wychodząc „obronną ręką” z kryzysu wywołanego śmiercią Matteottiego. Argumentacja szefa rządu i zapewnienia o respektowaniu prawa we Włoszech nie przekonały jednak wszystkich działaczy antyfaszystowskich. Amendola w krótkim szkicu opublikowanym cztery dni po zabójstwie Matteottiego (14 czerwca 1924) głośno i zdecydowanie zaprotestował przeciwko pogwałceniu prawa, stwierdzając, że „ciążący na parlamentarnej opozycji obowiązek czujnego przyglądania się działaniom rządu nakazuje powstrzymać się od udziału w parlamentarnych posiedzeniach”¹³.

W czerwcu 1924 r. reprezentanci grup opozycyjnych, wśród których byli socjaliści, związani z Filippo Turatim i Emanuele Modoglianim, popolarzy De Gasperiego, demosocjaliści, liberałowie skupieni wokół Amendoli oraz republikanie, na znak protestu, zadeklarowali, że nie będą brali udziału w pracach Parlamentu do czasu wyjaśnienia okoliczności związanych z porwaniem Matteottiego¹⁴. Decyzja ta skonsolidowała parlamentarną opozycję, doprowadzając do jej wystąpienia z parlamentu. 27 czerwca 1924 r. opozycyjni parlamentarzyści zebrani w jednej z sal Montecitorio przerwali prace parlamentarne, domagając się przewrócenia legalizmu i autorytetu prawa, pogwałconego przez faszystowską milicję¹⁵. Protestacyjne opuszczenie wspólnych obrad Izby określono mianem

zub-Ciembroniewicz, *Manifest faszystowski Giovanniego Gentile i Protest Benedetto Crocego*, [w:] *SnFiZH IX*, Wrocław 1987, s. 179–193.

¹¹ G. Sabatucci, 1924. *Il delitto Matteotti*, [w:] *Novecento italiano*, Bari 2008, s. 63–87.

¹² Giovanni Amendola wielokrotnie powracał do tragicznej śmierci Matteottiego, m.in. w szkicu *La vittima* (s. 33–35) oraz *Presso il sepolcro*, obecnie, [w:] G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 82–84.

¹³ G. Amendola, *Oltre il delitto*, [w:] *idem, L'Aventino contro il fascismo...*, s. 16, 17.

¹⁴ *Dizionario del fascismo...*, s. 173. Por. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1986, s. 577.

¹⁵ Wśród tych, którzy przystąpili do secesji awentyńskiej, znaleźli się obok Giovanniego Amendoli m.in.: Salvatore Aldisio, Giovanni Guarino Amella, Ambrogio Belloni, Giuseppe Bene-

„secesji awentynskiej”, nawiązując w ten sposób do rzymskiej tradycji z V wieku p.n.e., kiedy to plebejusze wystąpili przeciwko patrycjatowi.

Opozycja awentynska, aspirująca do miana alternatywnego parlamentu, była symbolem moralnego sprzeciwu wobec metod i działań faszystów. Zabrakło jednak determinacji, by Awentyn stał się realną siłą polityczną, zdolną przezwyciężyć tendencje autorytarne Mussoliniego i móc konkurować z nadal legalnie działającym parlamentem, zdominowanym przez faszystów. Wobec niezdecydowania deputowanych, początkowo popierających secesję, a następnie gotowych przeproszać, by powrócić na łono parlamentu, jak również wobec nieprzychylności króla Wiktora Emanuela, wykazującego daleko idącą lojalność i poparcie wobec rządu Mussoliniego, po kilkunastu miesiącach opozycja przestała istnieć. Nie zrealizowała zamierzonych celów, ale przyczyniła się do powstania antyfaszystowskiego ruchu politycznego¹⁶. Wobec wielu uczestników secesji zastosowano represje, a tych, którzy nie zdecydowali się na poniżające przeprosiny, pozbawiono definitywnie mandatów poselskich, ponieważ secesję awentynską określono mianem organizacji buntowniczej¹⁷.

Giovanni Amendola nie zaprzestał jednak walki o przywrócenie właściwego znaczenia demokratycznym instytucjom, broniąc wolności słowa i konstytucjonalizmu, o czym świadczą teksty polityczne z lat 1924–1926, zebrane w antologii opublikowanej pod znanym tytułem *L'Aventino contro il fascismo*¹⁸.

W jednym ze szkiców, wydanym 10 czerwca 1924 r., odnoszącym się do wystąpienia Mussoliniego, Amendola podniósł krytykę przedstawionej przez szefa rządu koncepcji „państwa partyjnego”¹⁹. Utożsamianie państwa z partią dla Amendoli oznaczało „nieuchronny paraliż bezpieczeństwa publicznego, naruszanie lokalnych instytucji, przywileje dla członków partii, bezprawie, bezsilność wymiaru sprawiedliwości i poczucie przygnębienia”²⁰. Taką właśnie sytuację obserwował Amendola we Włoszech po śmierci Matteottiego. W tekście z 21 czerwca 1924 r., zatytułowanym *Giustizia e politica* (*Sprawiedliwość i polityka*) stwierdzał: „Włosi byli bezustannie gnębieni i torturowani spektaklem partii, która miała tylko jeden cel i jeden program: przejęcie władzy; i jedyną metodę: jej utrzymanie za wszelką cenę”²¹. Dlatego Amendola coraz wyraźniej dystansował się od faszystowskiego państwa, co wyrażał w słowach: „odczuwamy coraz głębszą przepaść, która dzieli nas od mentalności i ducha faszystwu,

duce, Giovanni Antonio Colonna di Cesarò, Giovanni Cosattini, Alcide De Gasperi, Cipriano Facchinetti, Giovanni Gronchi, Stefano Jacini, Emilio Lussu, Angelo Mauri, Antonio Priolo oraz Filippo Turati.

¹⁶ J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 578.

¹⁷ *Ibidem*, s. 580.

¹⁸ G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo...*

¹⁹ G. Amendola, *Dopo il discorso dell'On. Mussolini. Alcune Postille*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 10–15.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ G. Amendola, *Giustizia e politica*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 22, 23.

ostrzegamy, że nasze odcięcie się od tego rodzaju przeciwnika jest naprawdę radykalne i niezmiennie”²². Względem opozycji formułował dwa ważne zadania²³. Pierwsze polegało na dopilnowaniu, aby sprawa śmierci Matteottiego została sprawiedliwie wyjaśniona i osądzona w świetle prawa, a nie w efekcie politycznych zabiegów²⁴. Drugim obowiązkiem opozycji było rozstrzygnięcie kwestii, czy w zaistniałych w Italii warunkach nadal możliwe jest sprawowanie mandatu politycznego. „Opozycja znajduje się poza aulą – pisał Amendola – i nie powróci zanim nie zostaną przywrócone warunki absolutnej normalności, która gwarantuje możliwość swobodnego wypełniania mandatu politycznego”²⁵. W szkicu z 29 czerwca 1924 r. pisał o kuriozalnej sytuacji we Włoszech, twierdząc, że: „nie można nazywać Parlamentem instytucji, która nie ma prawa decydować o sytuacji politycznej; jest wybierana przez rząd, ale która nie powołuje rządu; która jest cieniem władzy wykonawczej...”²⁶ Faszyzm zdeprecjonował parlament jako organ wyrażający wolę narodu i podważył istotę tej instytucji, o czym Amendola informował wyraźnie już 10 sierpnia 1924 r.

Po ponad dwudziestu miesiącach [od ustanowienia rządów faszystowskich] – pisał – znajdujemy się w sytuacji absolutnej dewaluacji parlamentu ze strony rządu [...], konstytucja – bastion obrony podstaw państwa i praw obywateli – jest pogwałcana poprzez dekrety z mocą ustawy, jak ten, który zniósł wolność prasy – wszystko to jest zaprzeczeniem tradycji narodowego Risorgimento²⁷.

L'Unione Nazionale

W czasie secesji awentyńskiej, 8 listopada 1924 r., G. Amendola, chcąc zmobilizować i zjednoczyć siły antyfaszystowskie, zwrócił się do całej opozycji z apelem o podjęcie aktywnej działalności w celu obrony legalizmu i fundamentów życia obywatelskiego²⁸. Tak powstało Zjednoczenie Narodowe, którego członkowie rekrutowali się z organizowanych w różnych miastach włoskich ruchów kontestacyjnych, organizowanych w związku z wyborami 1924 r. Ich działalność uaktywniła się zwłaszcza po zabójstwie Matteottiego, kiedy do ruchu przyłączyli się antyfaszystowscy intelektualiści, liberałowie, reformiści

²² *Ibidem*, s. 22.

²³ O roli i zadaniach opozycji pisał Amendola także w *Fuori della legge e della storia*, [w:] G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 40–43.

²⁴ Amendola uważał, że ostatnim, najcięższym instytucjonalnym gwałtem, jakiego dopuścił się faszyzm, było upolitycznienie wymiaru sprawiedliwości. Pisał o tym w szkicu z 22 czerwca 1924 r. *La politica contro la giustizia*, [w:] G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 26–29.

²⁵ G. Amendola, *Giustizia e politica...*, s. 25.

²⁶ G. Amendola, *La verità necessaria*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 37.

²⁷ G. Amendola, *Dalla polemica alla costruzione*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 76.

²⁸ *Dizionario del fascismo...*, s. 562, 563.

i demokracji²⁹. Poparli oni apel Amendoli, upatrując w nim przywódcę zdolnego zjednoczyć Włochów wokół słusznej idei obrony wolności obywatelskich. L'Unione Nazionale postrzegano jako „surową szkołę charakteru”, niezabiegającą o sukcesy wyborcze ani niekoncentrującą się na chwilowych czy przejściowych problemach i sukcesach. Miało być ono „zaczynem rewolty moralnej przeciwko faszyzmowi, załącznikiem prawdziwej i nowej demokracji, jakiej do tej pory nie zdołano zbudować w Italii”³⁰. Najbardziej czytelną manifestacją idei, jakimi kierował się popularny zwłaszcza wśród włoskiego Mezzogiorno ruch Zjednoczenia Narodowego, był pierwszy, a zarazem jedyny Kongres, który zebrał się w Rzymie w czerwcu 1925 r. Zgromadził on wielu znanych polityków i intelektualistów, m.in.: Carlo Sforza, Meuccio Ruini, Luigi Salvatorelli, Enrico Molè, Giuglielmo Ferrero, Mario Vinciguerra, Novello Papafava i Roberto Bencivenga. Bez wątplenia Giovanni Amendola odegrał w tym spotkaniu zasadniczą rolę, był – jak określił go Ruini w swej mowie otwierającej Kongres – „najlepszym przewodnikiem w walce o bezkompromisową moralność” i doskonałym „przykładem poczucia obowiązku”. Ten obowiązek wobec Italii sprawił, że w swym wystąpieniu Amendola raz jeszcze przypomniał konieczność krytyki faszyzmu, nawet jeśli warunki działalności publicznej uległyby pogorszeniu³¹. Na to nie trzeba było długo czekać. Wobec nasilających się kontroli i represji, w początkach grudnia 1925 r. Amendola *de facto* rozwiązał Zgromadzenie Narodowe.

„Una battaglia liberale”

W 1924 r., pod znamienym tytułem, wybranym przez samego Amendolę: *Una battaglia liberale* zostały opublikowane jego przemówienia parlamentarne z lat 1919–1923. Tytuł nie był przypadkowy, wyrażał przekonanie włoskiego parlamentarzysty, że nie chodzi wyłącznie o sprzeciw wobec faszyzmu i opozycję względem dyktatury, ale o prawdziwą batalię w obronie demokracji, co oznaczało zarazem batalię o wolność, którą faszyzm pogwałcił. Dla Amendoli bycie demokratą w nowoczesnym społeczeństwie oznaczało stanowcze opowiedzenie się za wolnościami cywilnymi i politycznymi³². W społeczeństwie masowym, zarządzanym przez profesjonalną elitę widział zagrożenia dla owej demokracji,

²⁹ Do l'Unione Nazionale jako opozycyjnego ruchu skupiającego siły liberalne i demokratyczne przyłączyli się m.in. Ivanoe Bonomi, Roberto Bracco, Piero Calamandrei, Guido De Ruggiero, Corrado Alvaro, Luigi Einaudi, Luigi Salvatorelli, Carlo Sforza oraz Giovanni Visconti Venosta.

³⁰ *L'attività dell'Unione Nazionale. Relazione del Segretario Politico Dante dall'Ara*, [w:] *Per una nova democrazia. Relazioni e discorsi al I Congresso dell'Unione Nazionale*, Archivio Storico del Movimento Liberale Italiano diretto da Ercole Camurani, 52, Roma 1925, s. 22.

³¹ *Discorso di Giovanni Amendola*, [w:] *Per una nova democrazia...*, s. 59.

³² Por. E. d' Aria, *Amendola liberale*, [w:] F. Grassi Orsini, G. Nicolosi, *I liberali italiani dall'antifascismo alla Repubblica*, t. I, Rubettino, Soveria Mannelli 2008, s. 502.

obawiając się, że taka sytuacja wcześniej czy później doprowadzi do ustabilizowania masowej dyktatury, równie niebezpiecznej, bez względu na to, czy będzie ona prawicowa, czy lewicowa. Stąd nieustanne próby odrodzenia sił liberalnych i demokratycznych ponad podziałami i chęć uwolnienia od ekstremizmów i radykalizmów. Dla Amendoli demokracja, tak jak on ją rozumiał, była drugą twarzą liberalizmu. Ale jednocześnie była „autonomiczna”, ponieważ miała reprezentować i wyrażać głos polityczny większości Włochów. Pozostając niezależną w swoich decyzjach, w swej centralnej autonomii, „winna uważać prawicę i lewicę za dwa ramiona”, na których mogłaby się wspierać, realizując narodowe cele³³. Dostrzegając w demokracji „dogłębną i nienaruszalną wiarę w lud i jego zdolności kreacyjne” oraz „wyraz włoskiej solidarności, wzrastającej przeciwko gnębiącej tyranii bratobójczych potyczek”³⁴, twierdził, że zarówno opozycja, jak i zwycięstwo są możliwe tylko dzięki demokracji³⁵.

Dyrektywa myśli politycznej Amendoli, jak sam przyznał we wstępie do publikacji *Una battaglia liberale*, zawierała się w „namiętnej i niezniszczalnej wierze w państwo narodowe”, którego powstanie było dla włoskiego polityka „jedynym dziełem naprawdę rewolucyjnym w tradycji narodu włoskiego, i jedyną skuteczną gwarancją jego przyszłości”³⁶. Swoje zadanie jako polityka rozumiał jako konieczność zaangażowania i „włączenia całego narodu w życie państwa, rozszerzenia, pogłębienia i konsolidacji jego fundamentów we włoskiej świadomości”.

Ale ta konsolidacja nie oznaczała bynajmniej zgody na faszystowską dyktaturę. W swych założeniach była koncepcją demokratyczną, nawiązującą do myśli politycznej prawicy historycznej, u włoskiego filozofa Silvia Spaventy poszukującą wzoru włoskich cech narodowych, („italianità”), poczucia więzi i solidarności w duchu liberalnym³⁷.

Zaproponowana przez Amendolę „liberalna batalia” („Battaglia liberale”) miała być antidotum na kryzys, jaki ogarnął włoskie życie polityczne po I wojnie światowej. Wojna stanowiła „epicentrum kataklizmu”, a jej wielkim cieniem rzuconym na Europę była rewolucja bolszewicka³⁸. Według Amendoli w latach 1919–1920 ujawniał się we Włoszech głęboki „kryzys moralny”, „kryzys fizjologicznego zmęczenia”, zagrażający samym podstawom narodowego współżycia. Faszystowski „marsz na Rzym” w październiku 1922 r., który umożliwił Mussoliniemu przejście władzy w państwie, był wyrazem tego kryzysu, który ujawnił

³³ G. Amendola, *Il Mezzogiorno e la crisi politica italiana*, [w:] *idem*, *Una battaglia liberale. Discorsi politici (1919–1923)*, Torino 1924, s. 173.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ G. Amendola, *Una battaglia liberale...*, s. 13. Por. szkic Amendoli z 8 listopada 1924 r.: *L'antitesi*, [w:] G. Amendola, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 153; oraz z 12 listopada 1924 r.: *La voce della coscienza italiana*, [w:] *ibidem*, s. 157.

³⁶ G. Amendola, *Una battaglia liberale...*, s. 7.

³⁷ *Ibidem*, s. 8.

³⁸ G. Amendola, *Per una nova democrazia*, [w:] *La libertà...*, s. 206–217.

co prawda słabość państwa, ale nie przekreślał istoty jego koncepcji, ugruntowanej przez tradycję liberalną³⁹. Ten „pamiętny upadek”, który przejdzie do historii jako „marsz na Rzym”, był dla Amendoli „przegraną”, wynikającą z „organicznego i moralnego niedorozwoju państwa”⁴⁰.

Dlatego w tych nowych okolicznościach, pomimo kryzysu, Amendola wzywał do „liberalnej batalii”, tak pisząc: „Nie uprzywilejowani i bandyci, ale współżyjący i współpracujący obywatele, zrównani w uprawnieniach i obowiązkach, poddani temu samemu prawu i tej samej dyscyplinie: taka może i powinna być formuła włoskiego życia”⁴¹.

Już 1 października 1922 r., niemalże w „wigilię” „marszu na Rzym, w bardzo zdecydowanym i odważnym przemówieniu, wygłoszonym w Sali Consilina, ówczesny minister, Giovanni Amendola stwierdził: „Nasz kraj dręczony jest dzisiaj przez trzy choroby: utratę zaufania we własne siły, retorykę oraz stronnictwość”⁴². Do ich przezwyciężenia niezbędny – zdaniem Amendoli – byłby „powiew prawdy”, który dokonałby „oczyszczenia sporów”, ponieważ „prawda jest jak tlen w życiu wielkich narodów”⁴³. W innym miejscu stwierdzał: „Narody potrzebują prawdy i szczerości dla ich właściwego wzrostu, natomiast dzisiaj we Włoszech ustanawia się system „oficjalnej prawdy”, która deformuje i zadręcza charakter moralny, kępując cywilizacyjny rozwój”⁴⁴.

Faszyzm jako ruch, który w ocenie Amendoli nie posiadał jasnych i precyzyjnych idei, ale którego bezdyskusyjnym atutem była zdolność „organizowania współczesności” i „rekonstrukcji przyszłości”⁴⁵, oferował własną prawdę i koncepcję demokracji, w której nie było miejsca dla indywidualizmu i samodzielnego jej odkrywania. Toteż każde odejście od przyjętych standardów wywoływało natychmiastową reakcję. Przemówienie Amendoli z 1 października 1922 r., wzywające faszystów do legalizmu, tak wyraźnie zwróciło ich uwagę, że od tamtej chwili był postrzegany jako antyfaszystowski przeciwnik. Nie przeszkodziło to jednak włoskiemu politykowi i dziennikarzowi w krytyce tego „arbitralnego”, „anomalnego” systemu, za jaki uważał faszyzm⁴⁶.

Jako zwolennik „polityki centrum” Amendola twierdził, że tylko liberalno-demokratyczne ideały są w stanie uchronić Włochy przed lewicowym bolszewizmem i prawicowym, faszystowskim ekstremizmem⁴⁷. Z tego przekonania

³⁹ Zob. G. Amendola, *Una battaglia liberale...*, s. 8–9.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 8.

⁴¹ G. Amendola, *Una battaglia liberale...*, s. 16.

⁴² G. Amendola, *Il Mezzogiorno e la crisi politica italiana*, [w:] *idem*, *Una battaglia liberale...*, s. 163.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ G. Amendola, *Fuori della legge e della storia*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 42.

⁴⁵ G. Amendola, *Il Mezzogiorno e la crisi politica italiana*, [w:] *idem*, *Una battaglia liberale...*, s. 169.

⁴⁶ Por. G. Amendola, *Ordinanze di luglio*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 44.

⁴⁷ G. Amendola, *Tra i due estremismi*, [w:] *idem*, *L'Aventino contro il fascismo...*, s. 52–55.

wynikała jego nieprzejednana, negatywna postawa wobec faszyzmu, utożsamianego z ruchem rewolucyjnym, uosabiającym krytykę i brak zaufania wobec demokratycznych struktur, zorientowanym na „affossamento” – „pogrzebanie” liberalnego państwa, z czym włoski polityk nie mógł się pogodzić⁴⁸.

Jeden z biografów Amendoli, Vittorio Vanni, stwierdził, że paradoksalnie to Mussolini, odpowiedzialny przecież za śmierć działaczy opozycyjnych, w tym Amendoli, kiedy na forum parlamentu włoskiego Onorevole Casertano przekazał informację o tym, że w wyniku „nieuleczalnej choroby” Giovanni Amendola zakończył swe życie, miał powiedzieć: „Amendola był najsilniejszym przeciwnikiem, jakiego kraj posiadał... To on, na pozór najbardziej pokojowo nastawiony spośród liberałów, był jedynym, który rzeczywiście walczył w obronie wolności”⁴⁹.

Amendola wielokrotnie represjonowany, dotkliwie pobity przez bojówkę faszystowską w lipcu 1925 r. we włoskim uzdrowisku Montecatini Terme, w wyniku następstw odniesionych wówczas obrażeń, zmarł 7 kwietnia 1926 r. w Cannes, na emigracji we Francji, dokąd udał się, szukając schronienia. Był obok Matteotiego i Don G. Minzoniego jedną z pierwszych znanych ofiar faszyzmu. Ale, jak pisał Amendola, „sztuczne światło faszyzmu” kładło się coraz szerszym cieniem nad Italią. W miarę konsolidacji reżimu wzrastała liczba ofiar totalitarnego systemu.

Myśl polityczną Giovanniego Amendoli, mimo wszystko przepajał optymizm i wiara w to, że „naród włoski w końcu znajdzie pełnię praw, odzyskując wszystkie wolności, jakie mu przysługują”⁵⁰. Stąd wszelkie działania na rzecz „nowej demokracji” traktował jako swój obywatelski i intelektualny obowiązek.

“PER UNA NUOVA DEMOCRAZIA” – CRITIQUE OF FASCISM IN THE POLITICAL THOUGHT OF GIOVANNI AMENDOLA

Summary

The study presents the political thought of one of the most prominent critics of Fascist regime, famous Italian liberal politician, publicist and journalist Giovanni Amendola (1882–1926). Particular emphasis is placed on his interpretation of Fascism as a branch of totalitarianism. Facing a progressive consolidation of Mussolini’s regime, Amendola had courage to defend constitutionalism and democratic rules of state’s functioning. Mussolini called him “the black soul of opposition”, perceiving Amendola as an intrepid and one of the most important critics of his regime. He was one of the first thinkers who properly understood the nature of Fascism by characterizing it as a completely novel phenomenon, as a movement which hid under the guise of creation of the stable government its imperial tendencies to establish “paternalistic absolutism”. In 1924 Amendola led so-called Aventine Secession. For the purposes of uniting anti-Fascist forces, he appealed to all opposition movements to take up a “liberal battle” in defense of freedom and rule of law by establish-

⁴⁸ *Ibidem*, s. 212.

⁴⁹ V. Vanni, *Biografie martiniste. Giovanni Amendola*, <http://www.grandetriade.it/17.htm>.

⁵⁰ G. Amendola, *Posizione immutata*, [w:] *idem, L’Aventino contro il fascismo...*, s. 6.

ing National Union. He condemned Fascism for its depreciation of parliamentarianism, violation of all the democratic principles and of liberal tradition, attempts to establish the “official truth” and fostering the concept of total state where lawlessness reigned. As a liberal democrat, he distanced himself from those who saw Fascism as a movement for “national revival” or merely as a “provisional extremism of nationalistic character”. He claimed that only liberal-and-democratic ideals are capable of saving Italy from left-wing Bolshevism and from right-wing Fascist radicalism. Political thought of Giovanni Amendola was saturated with optimism and with firm belief that Italian nation will finally regain all its rights, reclaiming every freedom it is entitled to. That is why he considered activities aimed at achieving the “new democracy” to be his civic and intellectual obligation.